

Giriş

Ahmet Mutlu¹

1992 yılında gerçekleştirilen *BM Sürdürülebilir Kalkınma (Rio) Zirvesinin* önemli sonuç belgelerinden birisi *Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ve Orman Yönetimi İlkelerine İlişkin Bildirge* olmuştur. Biyolojik çeşitliliğin bugünkü ve gelecek nesillerin yararına korunması ile sürdürülebilir şekilde kullanılmasını hedefleyen Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, milenyumun öncelikli sorunlarından birisi olarak ülkelerin imzasına açılmıştır.

Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesiyle hemen hemen aynı zaman diliminde *biyoteknoloji* alanında da olağanüstü diyebileceğimiz gelişmeler olmuştur. Uygulamalı ve disiplinlerarası bir alan olarak “*moleküler genetik*” ve “*rekombinant DNA teknolojisi*” olarak tanımlanan (Erçetin, 1999) biyoteknoloji gelişmeleri kısa bir zaman içinde Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesinin biyolojik çeşitlilik gündemini hiç olmadığı kadar kritik bir mesele haline getirmiştir. Nitekim 1986’da ilkin ateş böceğinden alınan ışık genlerinin tütün bitkisinin genetik koduna yerleştirilmesiyle tütün yapraklarının ısıldamasıyla başlayan gelişmeler, 1997’de *Dolly*’nin ilk klonlanmış memeli hayvan oluşu, ardından insan geni taşıyan ikinci koyun olarak *Polly*’in klonlanması, ilk yapay insan kromozomunun üretilmesi, 2020 yılına kadar insan bedeninin %95’inin laboratuvarlarda yetiştirilme ve organları değiştirebilme olasılığı, insan genomu projesiyle 2002 yılına kadar bütün insan genomunun yaklaşık 100.000 geninin ayrıntılarıyla saptanması (Erçetin, 1999) biçiminde sürmüştür. Bu gibi çalışmalar, bir yandan bilim ve teknolojinin geldiği noktayı gösterirken bir yandan da biyoçeşitliliği bekleyen yüksek risklere işaret etmekteydi.

Geldiğimiz noktada biyolojik kaynaklar, küresel ölçekte belki de hiç olmadığı kadar stratejik değere sahiptir ve bu durum, bilim ve teknolojinin yönünü belirleyen temel bir unsur hâline gelmiştir. Başta biyoteknoloji, genetik mühendisliği, tarımsal inovasyon ve farmasötik araştırma alanlarındaki hızlı gelişmeler, biyolojik materyallere erişim meselesinin ekonomik, politik, etik ve haklar bakımından tartışılmasının önünü açmıştır. Bu çerçevede gündeme gelen *biyokorsanlık (biopiracy)* olgusu, biyolojik kaynakların ve geleneksel

1 Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ahmet.mutlu@omu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8655-6779.

bilgilerin rızaya dayalı olmaksızın alınmasını ve ticarileştirilmesini ifade eder (Ten Kate; Laird, 1999). Biyokorsanlık sadece biyolojik kaynakların izinsiz kullanımını değil, aynı zamanda yerel toplulukların yüzyıllardır taşıyıcısı oldukları geleneksel/otantik bilgi birikiminin ticarileştirilmesi, mülkiyet bağlamında yeniden tanımlanması ve çoğu zaman da sömürülmesi süreçlerini kapsamaktadır. Söz konusu kavram, Vandana Shiva'nın 1990'lı yıllardaki çalışmalarıyla² literatürde geniş yankı uyandırmış ve bu bağlamda, özellikle küresel Kuzeyin bilimsel araştırma ve patentleme pratikleri ile küresel Güneyin biyolojik çeşitlilik açısından zengin bölgeleri arasında oluşan güç asimetrisini ortaya çıkarmıştır.

Biyokorsanlık temelde iki boyutlu bir sorunsal olarak gelişmiştir. İlk boyut, *biyoçeşitliliğin mülkiyet rejimleri* ile ilgilidir ve genetik kaynakların nasıl tanımlanacağı, kime ait olduğu ve kimler tarafından hangi koşullarda kullanılabileceği sorularını içermektedir. İkinci boyut ise *geleneksel/otantik bilginin korunması, paylaşımı ve ticari amaçlarla kullanımı* ile ilgilidir. İlk bakışta kategorik olarak farklı gibi görünen söz konusu boyutlar, özellikle yerli halkların ve yerel toplulukların sahip olduğu bilgi sistemlerinin biyoteknoloji şirketleri, araştırma kurumları ve uluslararası patent mekanizmaları tarafından dönüştürülme biçimlerini anlamak açısından birbirini tamamlar niteliktedir (Brush, 1993; Shiva, 1997; Green, 2004). Nitekim küresel ölçekte hukuki düzleme taşınmış davaların yanısıra meseleyi hukuk düzlemine taşıyamamış çeşitli yerel halkların sorunlarına bakıldığında³ bu durum açıkça anlaşılabilir.

Uluslararası ölçekte biyokorsanlık tartışmaları 1992 tarihli *Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi* ve onun bir türeği olarak 2010'da kabul edilen *Nagoya Protokolü* ile kurumsal bir çerçeve kazanmıştır. Bu belgelerle genetik kaynaklara erişim ve yarar paylaşımı (Access and Benefit Sharing) mekanizmaları tanımlanarak biyokorsanlığın hukuki boyutları belirlenmiştir (Güler, 2022) ve bu tür hakları “*tanımlama*” süreci halen devam etmektedir. Ancak literatürdeki tartışmalar, bu mekanizmaların çoğu zaman yetersiz kaldığını, küresel ilaç ve tarım şirketlerinin yerel bilgi ve kaynaklar üzerindeki hâkimiyetinin tam anlamıyla sınırlanamadığını ortaya koymaktadır. Bu durum üzerinde Dünya Ticaret Örgütü'nün fikri mülkiyet haklarına ilişkin düzenlemesi olan *Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet (TRIPS) Anlaşmasının* etkili olduğu; söz konusu anlaşmanın biyolojik materyallerin patentlenebilirliği konusundaki tartışmaları daha da derinleştirdiği ileri sürülmektedir. Netice olarak bu tür durumlar, geleneksel bilginin kolayca tanımlanamadığı sözlü kültürün hâkim

2 Vandana Shiva'nın bu çalışmaları için bkz. (Güler, 2022).

3 Biyokorsanlıkla ilgili uluslararası hukuksal davalar ile diğer anlaşmazlıklar hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Güler, 2022).

olduğu toplumlarda bilgi koruma mekanizmalarının kırılgan yapısını görünür kılmıştır (Güler, 2022; Çoban, 2018).

Biyokorsanlık olgusunun hukuki ve ekonomik boyutlarının öncelikli niteliği, pratikte sıklıkla meselenin politik-ekonomik, sosyokültürel ve etik boyutlarının göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Güncel yaklaşımlar, biyokorsanlığı *biyopolitik bir mesele* olarak ele almakta ve küresel bilgi üretimi süreçlerinin güç ilişkileriyle nasıl iç içe geçtiğini vurgulamaktadır (Karvat, 2025; Güler, 2025; Rajan, 2012; Reyhan, 2012). Bu konuda Foucault'nun *biyopolitika* kavramsallaştırması, yaşamın yönetimi, kontrolü ve düzenlenmesi çerçevesinde biyokorsanlık süreçlerinin nasıl işlediğine dair önemli analitik imkânlar sunmaktadır. Özellikle genetik bilginin ticarileştirilmesi, biyolojik materyalin küresel tedarik zincirlerine dâhil edilmesi ve biyolojik kaynaklara yönelik fikrî mülkiyet uygulamalarının genişlemesi, devletlerin, şirketlerin ve bilimsel kurumların biyolojik yaşam üzerindeki etkisini yeniden tanımlamaktadır (Foucault, 2018; Foucault, 2019).

Günümüzde biyokorsanlığın görünür olduğu coğrafyalar ağırlıklı olarak Afrika, Latin Amerika ve Güneydoğu Asya olup, buralardaki yerel toplulukların tıbbi bitkilere, tarımsal çeşitliliğe ve ekolojik bilgilere dair pratiklerinin ticarileştirilmesi hususunda pek çok somut örnek bulmak mümkündür. Güler'in doktora tezinde ayrıntılı olarak değindiği bu örnekler, Neem ağacının insektisit özellikleri, Hoodia bitkisinin iştah bastırıcı etkisi, And dağlarındaki quinoa çeşitliliği ya da Amazon havzasındaki etnobotanik bilgi birikimi gibi pek çok konuyla ilgilidir (Güler, 2022). Bu örnekler, yalnızca ekonomik bir haksızlık/sömürü değil, aynı zamanda bilgi üretimi ve küresel adalet bağlamında etik bir sorun olarak değerlendirilmelidir.

Son birkaç on yılda biyoteknoloji ekonomisinin büyümesine bağlı olarak artan genetik kaynak talebi, devletlerin biyolojik zenginliklerini stratejik unsurlar olarak konumlandırmasına yol açmıştır. Dolayısıyla biyokorsanlık, çevreci hareketlerin ve yerli halkların direniş pratiklerinden uluslararası hukuk düzenlemelerine; etik tartışmalardan küresel eşitsizliklere kadar uzanan geniş bir tartışma alanına sahiptir. Buradan hareketle bu kitapta da biyokorsanlık olgusu, çok boyutlu bir çerçevede incelenmiş ve meselenin hukuki düzenlemelerini, sosyoekonomik etkilerini ve biyopolitik yansımalarını disiplinler arası bir perspektifle ele almak amaçlanmıştır. Bu amaca uygun olarak, biyokorsanlığın kavramsal boyutu ve tarihsel arka planı, olgunun Türkiye'deki boyutları ve yürütülen politikalar, biyokorsanlığın çeşitlenen boyutları, meseleye yönelik güncel hukuki gelişmeler, meselenin patent sistemiyle ilişkisi ve hukuki boyutları, meselenin ceza hukuku bakımından sınırları ve biyo-adalet yaklaşımı, vaka temelli geleneksel bilginin korunması

ve biyokaçakçılık farkındalığı ele alınmaktadır. Bir bütün olarak çalışmada sadece biyokorsanlığın olumsuz etkilerini betimlemekle yetinilmemiş, aynı zamanda yerli toplulukların bilgi sistemlerinin korunmasına yönelik ulusal ve uluslararası girişimler, alternatif fikrî mülkiyet modelleri, biyokültürel haklar çerçevesinde geliştirilen yaklaşım ve politikalar ile bilimsel analiz yöntemleri de tartışılmıştır. Böylece biyokorsanlık gibi karmaşık bir sorun hem eleştirel hem de çözüm odaklı bir bakış açısıyla tartışılmıştır.

Dünya karşısında biyokorsanlık gündeminin görece yeni olduğu Türkiye’de bu kitap ile gündemin gelişmesine katkı sağlamak hedeflenmektedir. Bu bağlamda kitaptaki her bir bölümü, ülkemizde biyokorsanlık gündeminin öncü yazıları olarak görmek mümkündür. Bu vesileyle, böyle bir çabaya yazılarıyla tereddütsüz destek veren her bir yazara teşekkür ederiz. Bu eser, Türkiye’de biyokorsanlıkla ilgili literatürün gelişmesine ve geniş perspektifli politika arayışlarına katkı sağladığı takdirde hedefine ulaşmış sayılacaktır.

Kaynakça

- Brush, S. (1993). *Indigenous Knowledge of Biological Resources and Intellectual Property Rights: The Role of Anthropology*. American Anthropologist. 95(3). 653–671.
- Çoban, A. (2018). Ekolojik İhtilaflar ve Kapitalizm. İmge Kitabevi. Ankara.
- Erçetin, Ş. (1999). *Biyoteknoloji İle Değişen Dünya Düzeni ve Eğitim-1*. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi. Cilt: 18. Sayı: 18. 169 – 180.
- Foucault, M. (2018). Toplumunu Savunmak Gerekir. Çev. Ş. Aktaş. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Foucault, M. (2019). Biyopolitikanın Doğuşu College De France Dersleri 1978 – 1979. Çev. A. Tayla. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Greene, S. (2004). *Indigenous People Incorporated? Culture as Politics, Culture as Property in Contemporary Bioprospecting*. Current Anthropology. 45(2). 211–237.
- Güler, E. (2022). Çevre Politikası ve Yönetimi Bakımından Türkiye’de Biyokor-sanlık Sorunu. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Samsun.
- Güler, E. (2025). *Regulations regarding biopiracy in the World and in Türkiye*. Environmental Research and Technology. Vol. 8. Issue. 4. pp. 1050-1061. December.
- Karvat, J., S. (2025). *Biopolitics and the issue of biopiracy: the right of traditional peoples to benefit sharing*. <https://scispace.com/pdf/biopolitics-and-the-issue-of-biopiracy-the-right-of-3fy744ty.pdf>. Erişim Tarihi: 10.12.2025.
- Rajan, K.S. (2012). Biyokapital Genom Sonrası Hayatın Kuruluşu. Çev. A.D. Temiz, Metis Yayınları. İstanbul.
- Reyhan, H. (2012), Ekolojik Emperyalizm- Gıdaya Tahakkümün Biyopolitigi, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Shiva, V. (1997). Biopiracy: The plunder of nature and knowledge. MA: South End Press. Boston.
- Ten Kate, K.; Laird, S. A. (1999). *The commercial use of biodiversity. Access to Genetic Resources and Benefit-Sharing*. Routledge, London.

